

Milliyetçiliğin Sosyo-Kültürel Yansıması Olarak Ecnebi Bar Artistleri Meselesi

Ömer OBUZ*

Özet

Osmanlı, yaşadığı bütün kayıplara rağmen yıkılışına dek farklı toplumlara ev sahipliği yapan renkli bir imparatorluktu. Gerçi güçten düştüğü oranda bu özelliğini giderek kaybetmeye başladı. Nitekim bünyesindeki farklı milletler isyan ettikçe doğal olarak Türklerde de millilik giderek mevzi kazandı. Unutulmamalıdır ki Türkler bir dizi yıkım ve talanın ortasında mücadelelerini vermiş ve devletlerini kurabilmişlerdi. Bu yüzden Türklük, daha kapsayıcı ifadesiyle Türk vatandaşlığı bir kurucu kimlik ve mükafatı olmalıydı. Dünyadaki tüm toplumlar için geçerli olan bu istek, üstelik geç sayılabilecek evrede, 1930'lu yılların zorlu koşullarında ete kemiğe büründü. Çıkarılan bir kanun kapsamında, ecnebilerin belirli sektörlerde çalışmaları yasaklandı ve buralarda sadece Türk vatandaşlarının çalışabileceği ilan edildi. Bu, Türk kamuoyunda olumlu yakılanırken bilhassa muhalif Yunan gazetelerinde şiddetle eleştirildi. En çok mesele edilen sektör ise barlar ve ecnebi çalışanlarıydı. 1932 yılından itibaren iyice sorunsallaştırılan ecnebi bar artistleri konusu, 1940 yılında dahi yozlaşma, sağlık, ekonomi, milli güvenlik ve millilik temelinde gündem oldu.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Yunanistan, Ecnebiler, Bar Artistleri, Küçük Sanatlar

Abstract

The Ottoman Empire was a colorful empire that hosted different societies until its collapse despite all the losses it suffered. However, as it weakened, it began to lose this characteristic gradually. As a matter of fact, as different nations within its body rebelled, naturally, nationalism gained ground among the Turks. It should not be forgotten that the Turks fought in the midst of a series of destruction and plunder and were able to establish their state. Therefore, being Turkish, to put it more inclusively, Turkish citizenship was a founding identity and should have been rewarded. This desire, which is valid for all societies in the world, was shaped in flesh and bones at a late stage, in the difficult conditions of the 1930s. Within the scope of a law enacted, foreigners were prohibited from working in certain sectors and it was declared that only Turkish citizens could work in such sectors. While this made a positive impression on the Turkish public, it was severely criticized in the opposing Greek newspapers. The most concerned sector was bars and their foreign workers. The issue of foreign bar artists, which was problematized since 1932, was on the agenda even in 1940 based on corruption, health, economy, national security, and nationalism.

Keywords: Turkey, Greece, Foreigners, Bar Artists, Small Arts

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, omerobuz@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8686-4488

Derkenar: Küçük Sanatların Türklere Hasrı

1932 yılında 2007 sayılı Türkiye’de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun ismiyle bir düzenleme kabul edildi. İlk bakışta tamamen milliyetçi hassasiyetlerle ilişkilendirmek mümkünse de düzenlemenin anlaşılır ve kökü birkaç asra dayanan iktisadi gerekçeleri de vardı. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi yapısı çeşitli nedenlerden dolayı gittikçe bozulurken öte yandan gayrimüslimler sahip oldukları çeşitli avantajların etkisiyle ekonomik güçlerini, yani sermayelerini artırıyorlardı. Buna karşılık Müslüman-Türk sermayedarların sayısı bir elin parmaklarını geçmiyordu. Durumun farkında olmalı ki İttihat ve Terakki iktidarı döneminde bu durum kökten sorgulandı, koşullar elverince harekete geçildi. İttihat ve Terakki’nin önderleri iktisadi hayatta gayrimüslim unsurların hakimiyetini azaltmaya karar vermişti. Kabaca millî iktisat politikası olarak tanımladıkları projeleriyle Müslüman-Türk burjuva yaratmayı hedefliyorlardı.

Gerçekten de yabancıların ekonomik hayattaki rolleri hele ki nüfus içerisindeki oranlarına kıyasla çok fazlaydı. Sözelimi Müslüman olmayan dinsel/etnik unsurların nüfusun toplamına oranı 1906’da %25; 1915 yılına gelindiğinde %18,76 idi. 1913-1915 sanayi sayımı sonuçlarına bakılırsa 1915 yılı itibariyle toplamda 264 sanayi tesisinden 172’si (%65’i) Müslüman olmayanlara aitti (Makal, 1999: 344-345). Sanayi sermayesinin ve bu kapsamda istihdam edilen işgücünün de çoğunluğunu gayrimüslimler oluşturmuştu (Koraltürk, 2011: 60-61.) Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkımıyla sonuçlanacak sürecin ortasında kapitülasyonların kaldırılması ve yabancı şirketlerin denetim altına alınması gibi bir dizi uygulamaysa, haliyle alışkın olmadıkları adımlar olduğundan Avrupa çevrelerince *Avrupa düşmanlığı*, o günün popüler söylemiyle *ecânibgürizlik* olarak tanımlanmıştı (Toprak, 1995: 73).

Cumhuriyet’in ilanına doğru gidilirken İttihat ve Terakki’nin millî iktisat politikası ve bunun bir parçası olan millî işgücü hamlesi, kimi farklılıklarla yeni rejimin de benimsediği projelerdendi. Yeni rejimin önde gelenleri için 1930’lu yılların ekonomi-politiğini belirleyen milliyetçi paradigmalardı. Bu yönüyle 1930’larda zihni yaklaşımları, milliyetçilik ekseninde yeşeren ideolojik kaygılar ile işsiz Türklere iş sağlamayı hedefleyen ekonomik endişeler arasında salınıyordu. Vakit 1920’lerde Türk ekonomisi son derece kötü durumdaydı. İşsizlik 1929 büyük bunalımının etkilerinin yoğun biçimde hissedildiği 1931 ve 1932’de birkaç puan yükselmişti. İstihdamın daralmasının etkisiyle, neticede bahsettiğim 2007 sayılı kanun kabul edildi (Makal, 1999: 226). 1930’dan itibaren kademe kademe geliştirilen bu on maddelik bu dü-

zenleme Türkiye Büyük Millet Meclisinde pek tartışma yaşanmadan evet oyu aldı (TBMM-ZC, 4 Haziran 1932: 66-68).

Böylesi bir düzenleme ve konu bağlamındaki müzakerelerin 1930'larda konuşulması ne tek başına iktisadi yapı ile ne de milliyetçi hassasiyetlerle ilgiliydi. Kanun 1932'de kabul edilmişti ama 1930'ların tamamı kurucu kadronun milliyetçi ideolojiye yoğunlaştığı ve olgunlaştırdığı yıllardı. Soner Çağatay'ın vurguladığı gibi 1930'ların milliyetçiliği Türk tarihinin önemli bir kesitini oluşturmuştu (Çağatay, 245) Ayhan Aktar bu düzenlemeyi milliyetçi ideolojinin tam olarak yansıdığı hukuksal [bir] metin olarak ifade ederken (Aktar, 2001: 59). Koraltürk'e göre ise söz konusu yasa 1920'lerde başlayan sürecin son halkasıydı (Koraltürk, 2001: 279). Gerçekten de bu kanunun resmileşmesinde milliyetçi bir bakış, ideolojik kaygı vardı, ki bu kaygının tarihi bir arka planı vardı. Sözelimi ticari ve sınai hayatı millileştirme ihtiyacını daha hızlandıran gelişmelerden biri azınlıkların Milli Mücadele sırasındaki olumsuz rolüydü (Yıldız, 2001: 285). 1930'ların sıkıntılı koşulları, dönemin muktedirlerinin bakışını bir nebze daha katılaştırmış, olaylara daha kuşkulu yaklaşır olmuşlardı. Mevcut sorunların kaynağını sadece Osmanlı'ya değil, kimi gayrimüslim gruplara da dayandırıyorlardı. Elbette bu düzenlemenin oluşturulmasında iktisadi koşullardan kaynaklı pratik kaygılar da hatırlanmalı, ancak bu da Türk milliyetçiliğinin bir yansımasıydı. Zira algı, bazı iş kollarında çalışan gayri Türk unsurların, Türkleri işsiz bıraktıkları, dahası haklarını gasp ettikleri üzerine kuruluydu.

Bu yasal düzenlemenin temel yaklaşımını, hedefini aslında pek çok ülke ezelden beri benimsemişti. Fakat söz konusu ülke Türkiye olduğu için karara itirazlar biraz da önyargıların eşliğinde yapılmıştı. Bu düzenleme gündeme gelir gelmez asıl kriz Yunanistan ile yaşandı. Türk hükümeti ve dönem aydınları ise düzenlemenin meşruluğunu tam da diğer ülkelerin benzer uygulamalarına dayandırdı. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Meclis oturumunda yaptığı konuşmada böylesine bir düzenlemeyi eskiden beri tüm bağımsız devletlerin tatbik ettiğini söylemişti (TBMM-ZC, 4 Haziran 1932: 64-65). Yunus Nadi de her ülkenin vatandaşlarına ayrıcalık tanınması, bazı işleri kendi halkına gördürmesinin tüm medeni ülkelerin uyguladığını söylüyordu. Gerçi bazı çekinceleri de vardı. Mesela bazı iş kolları için katı olunmaması istiyordu ve aşırı milliyetperverliğin zarar getirebileceği kanısındaydı (Nadi, 29 Mart 1932: 1). Hatta muhalif Yunan gazetesi *Akropolis* söz konusu kanundan söz ederken Yunus Nadi'nin de itidal tavsiye ettiğini, aşırı milliyetçiliğin zararlı olabileceğini yazdığını, kendi kamuoyuna iletliyordu (BCA, 30-10-0-0/254-713-12).

Döneminin önde gelen yazarlarından Vâla Nûreddin, meselenin bu boyutuna değinen bir yazı kaleme aldı. Ona kalırsa her ülke iktisadi sahada önceliği kendi vatandaşlarına verirdi. Yani Türklerin yaptığı böylesine zorlu koşullarda olsa olsa mecburiyetten kaynaklı *mukabele-i bilmisildi* (Vâ-Nû, 7 Haziran 1932: 3-4). Ancak aynı zamanda yabancıların ülkeye entegre olamamasından şikâyet ederek konuya ideolojik-politik bir biçim de vermeyi ihmal etmedi ki bunu o yıllarda “Türklüğün işareti olarak” gördükleri (Çağaptay, 258) Türkçe üzerinden yapmıştı:

Beyoğlu'nun kibar eğlence mahallerinde artık döküntü ecnebi oyuncu ve şarkılarını dinlemeyeceğiz ve on senedir Türkiye'de oturmalarına rağmen bir türlü Türkçeyi öğrenemeyen pastahane kızlarının, edna bir Fransızcayla: - Vous desirez? Diye Türk vatandaşlarını tahkir etmelelerinden yakayı sıyracağız! (Vâ-Nû, 7 Haziran 1932: 3-4).

Mecliste kabul edilen düzenleme, yürürlüğe gireceği süreyi altı aydan bir yıla çıkararak küçük bir değişikliğin ardından 16 Haziran 1932'de *Resmi Gazete*'de neşredildi. Bu durumda muhatapların ülkeyi terk etmek ile Türk vatandaşlığına geçmek arasında bir yol izlemesi gerekiyordu. Ayrıca maddelere bakılırsa çalışmaları yasaklanan pek çok meslek grubu sayılmıştı. İlk maddesinde ayak satıcılığından berberliğe; fotoğrafçılıktan sanayi işçiliğine; bekçilikten şoförlüğe geniş bir dizilim sıralanıyordu. Yanı sıra gazino, dans kulüpleri ve barlarda hizmetçilik, garsonculuk, oyunculuk ve şarkıcılık da onlara yasaklanıyordu. Kanunun beşinci maddesiyle Türk vatandaşı olmayanlara bir yıllık mühlet verilmekteydi. Altıncı maddede, işini bırakmayıp kanuna muhalefet edenlere verilecek ceza düzenleniyordu ki buna göre 10 liradan 500 liraya kadar ağır para cezası öngörülmüştü (*Resmi Gazete*, 16 Haziran 1932: 1564). Muhtemelen ecnebilere yardımcı olmak gayesiyle ertesi yıl söz konusu düzenlemede bir değişikliğe daha gidilerek kanunun yürürlüğe girmesi için tanınan zaman toplamda iki yıla çıkarıldı (*Resmi Gazete*, 6 Haziran 1933: 2634).

1934 yılına gelindiğinde, yani işler ciddiye bindiğinde bazı itirazlar yükseldi. İstanbul'da bulunan Sırp bir yazar Yugoslavya'da yayımlanan makalesinde çoğunluğu Türkiye'de doğmuş pek çok yabancıların ülkeyi terk edeceğini söyledi. Ona kalırsa bu insanlar ne yapacaklarını şaşırılmıştı, çünkü onların Yugoslavya'da bir şeyleri olmadığını ve Yugoslav dilini de bilmediklerini iddia ediyordu (*BCA*, 30.10/251-695-21). Kanuna asıl karşıtlık besleyenlerse Yunanlılar oldu. Buna karşılık uygulamanın bir art niyet taşımadığı ve Yunanlıları hedeflemediğini anlatmak için Türk basını ister istemez karşı tarafı teskin edici bir misyon

yüklendi. Bir gazetede Yunanlıların tedirgin olmasına gerek olmadığı, zira onların iş görebilecekleri başka meslek sahaları olduğu yazılıydı. Yunanlılar, olur da bu meseleyi kurcalarsa bizzat İktisat Vekili Celal Bey devreye girecekti ve düzenlemenin amacını, hedefini şifahen onlara anlatacaktı (Akşam, 16 Nisan 1933: 2).

Dönemin Türk kamuoyundaki anlatılar, milliyetçi ideolojik kaygılarla hareket edilmediğini aksine her ülkenin yaptığı gibi kendi vatandaşını koruma refleksi sergiledikleri üzerineydi. Hatta en fazla bu hususun altını çiziyorlardı. Misal *Vakit* gazetesinde yazdığına göre Türkiye'nin yaptığını her çağdaş devlet yapıyordu. Kaldı ki Yunanlılar bile yabancılara çalışma izni vermiyor, ülkeye gelenlerin pasaportlarına herhangi bir iş yapmaları yasaktır minvalinde damga vuruyordu:

Ecnebinin memleketimizde küçük menfaatlerle meşgul olmaları, eski kapitülasyon devrinden kalma bir şeydir, kapitülasyonlar gibi, bunu da kaldırmak mecburiyetindeyiz. (...) Türkiye'de ecnebiner ve sermayeleri için geniş faaliyet sahaları mevcuttur. Fakat kendi fakir tebaamıza ekme parası kazandıracak sanatları başkalarına peşkeş çekmeye artık mecbur değiliz (Vakit, 21 Nisan 1933: 6).

Gündemi meşgul eden bu konu nedeniyle 1934 yılında Yunan konsolosluğu kendi tebaasına yönelik bir tebliğ neşretti. Buna göre Yunanlıların Türk vatandaşlığına geçmesi durumunda, çalışmaya devam etmelerinin mümkün olduğu belirtiliyordu. Hem zaten pek çok Yunanlı Türk vatandaşlığına müracaat etmişti ve onlara etabli Rumlara verilecek vesikaların aynısının verileceği duyurulmuştu (Hakimiyet-i Milliye, 7 İkinci Kanun 1934: 2).

Doğrusu 1933 ve 1934 yıllarında hem Türk, hem de Yunan gazeteleri meseleyi hararetle değerlendiriyor, bazen birbirlerine doğrudan yanıt vererek polemik yaşıyordu. Bazı Yunan gazeteleri kararı Yunanlıların kovmak olarak anlamıştı. İlginçtir bir de Türkiye'den geleceklerin ülkelerinde iktisadi krize yol açma ihtimalinden ürküyorlardı. Polemiklerden birisi de düzenleme kapsamına girenlerin sayısı ile ilgiliydi. 1933 yılında *Vakit* gazetesi İstanbul'da 3.000 kişinin işini bırakacağını yazmıştı (Vakit, 14 Kanun-ı Sani 1933: 1). 13 Nisan 1933 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, araştırmaların ülkede küçük sanatlarla uğraşan 10.000 civarında Yunanlının olduğunu, 6.000'inin gitme kararı aldığını yazıyordu (Cumhuriyet, 13 Nisan 1933: 3). Bir Yunan gazetesinde ise İstanbul'da yaşayan 40.000-45.000 civarındaki Yunanlının işten çıkarılacağı, mallarının yok pahasına satılacağı iddia edilmekteydi. Bu biraz abartılı rakama itiraz *Akşam*'dan geldi:

1. Bu kanun sadece Türkiye’de uygulanmamaktadır. Bu yüzden de Atinalı gazetecilerin konu hakkındaki neşriyatı “çocukça bir yaygara”dan ibarettir.
2. Şehirdeki Yunan nüfusu 40-45.000 değildir. Sayıları 15-20.000 kişiyi geçmez. Üstelik kanundan etkileneceklerin sayısı da bu miktarın %10’nu, yani 1.000, 2.000 kişidir.
3. Bu kanun özellikle Yunanlıları hedeflememektedir ki bu kanunla da sabittir.
4. Kanun kapsamına giren Yunanlıların işlerini sürdürmeleri için Türk vatandaşlığı almaları hakkında kendilerine kolaylıklar sağlanmıştı ki bundan yararlanan pek çok Yunanlı olmuştu (Akşam, 20 Temmuz 1934: 1,4).

Görünüşe göre kimi Yunanlı söz konusu düzenlemeyi kendilerine yönelik düşmanca bir tavır olarak görmeye meyilliydi. Ancak Yunanistan’ın başvekili Çaldaris’in Selanik’te çıkan *Etnos* gazetesi ile yaptığı mülakatta sarf ettiği sözler, ortada ne düşmanca bir tavrın ne de anormal bir durumun olduğunu gösteriyordu. Çaldaris’in ifadeleri, bu hususta Türklerin haklılığına dair bir çerçeve çizdi. Ona kanun hakkındaki düşünceleri sorulunca, iki yıl önce Ankara’ya gittiğini, meseleyle ilgili görüşmelerde bulunduğunu ve düzenlemenin sadece Yunan milletine has olmadığını söyledi. Hem inancı oydu ki bu kanunu Yunanlıları kovma olarak değerlendirmek yanlıştı, bu düzenlemeyle amaçlananın ise kendilerinin de yaptığı gibi belirli meslekleri Türklerin yapmasını garanti altına almaktı (Vakit, 9 Ağustos 1934: 1,10). Çaldaris’in mülakatı dönemin Türk yazarların eline haklı olarak önemli bir koz verdi. Mesela Mehmet Asım, Çaldaris’in ifadelerini, “Yunanlı meslektaşlarımızın küçük sanatlar kanununun tatbiki vesilesiyle aleyhimizde kopardıkları yaygarada ne kadar haksız olduklarını en yüksek bir salahiyetle ifade etmektedir” şeklinde karşıladı (Asım, 9 Ağustos 1934: 1,4). Neticede daha çok Yunanlı muhaliflerin eleştirdiği bu kanun ve sonucunda tecessüm eden ufak çaplı kriz giderek sessizleşti. Ancak birkaç yıl sonra yine bu kanun kapsamında bir başka sorun belirdi. Anlaşılan Türkiye’den çıkması gereken ecnebi bar kadınlarından bir kısmı, bir şekilde kendilerini kamufle ederek barlarda çalışmaya devam etmekteydi. Sektör bar olunca mesele iktisadi bağlamının da dışına taşarak ahlaki yozlaşma, milliyetçilik ve modernlik gibi çok çeşitli veçheleriyle sorunsallaştırıldı.

Ecnebi Bar Artistleri “Kapı Dışarı”

Barların kendine has atmosferi, burada çalışanlara yüklenen misyon, müşteri kitlesi ve harcanan ciddi paralar eski zamanlardan itibaren bu gibi mekanları çizginin dışına taşıyordu. Barların kendine has karakteristiği buraları bir kesimin nazarında mimliyordu. Çoğunlukla asayiş sorunlarına, israf ve yozlaşmaya yuva oldukları gerekçesiyle gündeme gelseler de barlar 1920’lerden sonra milliyetçilik çerçevesinde yabancı çalışanlarıyla da konuşulur oldu. Doğrusu bu gibi mekanlar büyük şehirlerin dışına da taşarak çoğalmıştı. 1928 yılında bir dergide barın ne olduğu etraflıca değerlendirilmiş, Türkiye’de de bar hayatının başladığından, hatta Anadolu’nun nispeten kalabalık yerlerinde küçük barların açıldığından bahsediliyordu (Arkadaş, 27 Haziran 1928: 3).

Buralarda çalışanların neredeyse tamamı ise ecnebi kadınlardı. Zaten bu artistlerin mesele haline gelmesi 2007 sayılı yasal düzenlemenin resmileşmesinden daha önce gündeme gelmişti. 1930’ların başı itibarıyla çoğu meslek grubunun millileştirileceğine dönük ipuçları çeşitli vesilelerle kamusallaşyordu. Mesela Ankara’dan geldiği belirtilerek neşredilen telgrafta dışarıdan gelen ecnebi bar artistlerinin Türkleri israf ve sefahata sevk ettiği yazıyordu ki bunu paylaşan *Vakit* gazetesinde bundan ötürü ülkeye yabancı bar artistlerinin sokulmayacağı öne sürülmüştü. Dönemin polis müdürü böyle bir emir almadıklarını söylüyordu. Hatta İstanbul’un bar sahipleri kendilerinden çok emindilerdi, zira böyle bir kararın alınacağına ihtimal vermiyorlardı (*Vakit*, 4 Kanun-ı Sani 1930: 3). Gelgelelim 1930 yılının sonlarında *Hakimiyet-i Milliye*’de Lozan Antlaşması uyarınca küçük sanatların Türk tebaasına hasrı hakkındaki talimatnamenin emniyet müdürlüğüne hazırlandığı ve incelenmesi için Dışişleri Bakanlığına gönderildiği bilgisi paylaşıldı (*Hakimiyet-i Milliye*, 13 Kanunuevvel 1930: 4).

Daha önce belirttiğim gibi birkaç yıl süren inceleme ve hazırlıklardan sonra resmileşen düzenlemeyle küçük sanatlar Türklere bırakılmıştı. Ancak diğer meslek gruplarına yaklaşımdaki gerekçelerin yanında bar kadınlarının mevcut pozisyonu, onları diğer meslek temsilcilerinden kolaylıkla ayırmıştı. Her şeyden önce İstanbul’da ecnebi bar kadınlarına bir talep vardı. Haliyle bar sahipleri bu durumdan son derece memnundu. 1932 yılındaki yazısında Yunus Nadi kanunda bazı ihtisas gerektiren işler için bir tür geçiş süreci olması gerektiği fikrindeydi. Örnek olarak kimi bar çalışanları gösterdi ve onlara kapının tamamen kapanmamasını diledi. Öyle ya milletin eğlenmeye de ihtiyacı vardı:

“Hulâsa memleketimizde çalışabilecek ecnebler hakkında geniş bir düşünce ile hareket etmekte binnefis kendi memleketimizin menfaati vardır. Unutmamalı ki bu asırda hiçbir millet kendi kabuğu içine çekilmiş kaplumbağa gibi yaşayamaz. Böyle bir kanun Türk’ün hakkını temin edmeli, fakat Türk’ü milliyetçilikte lüzumundan fazla ve adeta laf anlamayacak veçhile müfrit bir manzarada göstermemelidir” (Nadi, 29 Mart 1932: 1).

Bar sahipleri kanuna rağmen düzenlemede bir açık bularak mekanlarını içkili lokanta, çalışanlarını ise artist olarak tanıtarak ecnebleri çalıştırmaya devam etti. 1940 yılının Nisan ayına gelindiğinde içkili ve çalgılı lokanta levhalarıyla gizlenen barlar artık iyiden iyiye göze çarpmış olmalı ki ilgililer hareket geçti. Bir gazetede kanun kapsamına giren artistlerin sayısı 60’ı Macar olmak üzere 160 olarak yazılıydı. (Cumhuriyet, 30 Nisan 1940: 2). *Son Telgraf* gazetesinde de İstanbul’da 160 civarında ecnebi bar çalışanı olduğu belirtilmişti. Bunlardan 107’i Macar, 16’sı Alman, 11’i Rumen, 11’i Finlandiyalı idi. Geri kalanlar ise bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda Lübnanlı, Mısırlı, Kübalı, İsveçli, İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunanlı’ydı (Son Telgraf, 1 Mayıs 1940: 3).

Sayıları üç aşağı beş yukarı, birkaç yüz olsa da nihayetinde kanunun uygulanacağı ve bu mekanların tamamen kapatılacağı bir tebliğle ilgililere duyuruldu. Bir işletme sahibi, yıllar yılı içkili lokanta ismiyle çalıştıklarını, yetkililerin durumlarını kabul ederek kendilerine içkili lokanta muamelesi yaptıklarını söyleyerek mevcut düzenlemenin kendilerini ayırdığını öne sürüyordu (Vakit, 2 Mayıs 1940: 2). Temel argümanları, kendi işletmeleriyle barlar arasında çalışma saatleri, yemek servisleri gibi yapısal farklar olduğuydu. Üstelik bir iddiaya göre içkili lokantalarda çalışan 3.000 yerli insanın kaderi, ülkeden çıkarmaya çalıştıkları bu ecnebi artistlere bağlıydı. Yani onlar sınır dışı edilirse yerliler işsiz kalacaklardı (Haber, 2 Mayıs 1940: 2).

Gazetedeki köşesinde Hasan Kumçayı, yemek veriyor diye bu mekanları barlardan ayırmanın doğru olmadığını; otel, gazino, bar gibi yerlerde yabancı garson çalıştırmaya izin vermeyen bir kanunda lokanta ismi zikredilmediği için buna izin verildiği manasının çıkarılmasına aklının ermediğini belirtiyordu (Kumçayı, 15 Ağustos 1940: 1). O da farkındaydı ki kendilerine içkili lokanta adı veren bu mekanlar, genelde yasal yükümlülükten kaçmaya çalışıyorlardı. Hatta bu yerlerde yabancıların icra ettikleri dansların da sanat olarak gösterilmesine karşı çıkararak yapılanın düpedüz konsomasyonluk olduğunu iddia ediyordu (Kumçayı, 1 Mayıs 1940: 1). Bazı işletmeler, mekanlarından dansı kaldırdığını ilan etse de durumu tartışmasız olan bar çalışanları

mecburen Türkiye'yi terk etmeye başladı (Son Telgraf, 2 Mayıs 1940: 1,3). İlk katile, Balkanlara gitmek istemişti ama iş olmadığından dolayı çoğu Suriye ve Irak'a gitti (Son Telgraf, 1 Mayıs 1940: 3). 19 Mayıs tarihli bir habere bakılırsa bar işini bırakıp yabancı memleketlere gidenlerin sayısı, kısa süre içerisinde 110'u bulmuştu (Akşam, 19 Mayıs 1940: 3). Sadece işletme sahipleri ve bar kadınları değil, görünüşe göre onların müdavimleri de üzülmişti. Birisi, bu kadınların İstanbul'daki barlara kolayca uyum sağladıklarını, birkaç gün içerisinde muazzam çifttelli oynadıklarını söylüyordu (Ş.R. 4 Mayıs 1940:7).

Meslekte çalışacak olanların Türk vatandaşı olması gereği, böylece işsizliğin azalacağı sıklıkla konuşulurken bar sektörünün çalışanları ve gerekse müşterileri açısından zorluklarını değerlendiren neredeyse yoktu. Bunun bir istisnasını sergileyen Hikmet Münir, kadınların sağlığının düşünülmesi gerektiğini söylüyordu (Münir, 14 İkinci Teşrin 1936:3) ancak neticede tartışmaların çerçevesi dardı. Bu çerçeve içerisinde tartışılanlar dahi yetersizdi. Sözelimi ecnebi bar çalışanları konusu daha çok eğlence, millilik ve modernleşmek ekseninde tartışılıyordu. Fikret Adil'e kalırsa, yaşanan savaş ve yıkımlar İstanbul'da bir eğlence ihtiyacı doğurmuştu ve ona göre bu durum Türk toplumu Batı medeniyetine bar kapısından sokmuştu (Adil, 2017: 159). Bir yazarın iddiasına göre de barlara olan düşkünlüğün önemli nedeni savaşların neden olduğu bunalım ve mevcut sosyal yapıydı. Zira talebin nedenini "İstanbul'da bar demek çıplak kadın görülen yer demekti" diyerek açıklıyordu. Bu barlardan en meşhuru olan Garden Bar'da içkiler su gibi içilir, mekan hınca hınç dolardı. Mahmud Yesari kendisi ve neslinin de tam da bu yüzden, Avrupa'dan gelen bu kadınları görmek için barlara gittiklerini söylüyordu (Yesari, 7 Haziran 1939: 5).

Reşat Feyzi, ecnebi artistlerin gönderilmesini *çok şükür* sözüyle karşılamıştı. Ona göre "burada çalışan kadınların yüzde doksan dokuzu sanat kıymeti sıfır olan döküntü ve (ç)şırkıntı makulesi(y)di" (Reşat Feyzi, 2 Mayıs 1940: 2). Benzer bir pozisyonda duran Sabiha Zekeriya Sertel, ecnebi artistlerin gönderilme meselesinde mevzunun ekonomik önemi bir tarafa, onların neden oldukları toplumsal ve siyasi sonuçları gündeme getirmişti. O, bu kadınları da gördükleri işleri de eleştirerek söz konusu kadınların erkeklerin hayvani hislerini istismara memur edilmiş kişiler olduğunu söylüyordu. Tüm bu gerekçelerle ülkeden gönderilmelerini toplumsal ve siyasi bir mikroptan kurtuluş sayarak sevinebiliriz diyordu (Sertel, 3 Mayıs 1940: 5).

İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu hengamede meseleye ulusal güvenlik penceresi açarak ecnebi artistlere karşı çıkan Necip Fazıl Kısakürek, bar artistlerinden yabancı profesörlere hatta Türkler ile evli

ecnebi gelinleri de dahil ettiği geniş bir alanda gayet kuşkucuydu. Ona kalırsa ecnebilerin tamamı casustu: “Ben Türkiye’de bulunan her yabancı -birkaç müstesna hiçbir şey ifade etmez- Türkiye aleyhinde hususi bir misyonla bulunduğuna iman ediyorum” (Kısakürek, 26 Nisan 1940: 1). Onların casusluğundan şüphelenen tek başına Kısakürek değildi. Mesela yine Sertel onların casus olma ihtimallerini tartıştı ve bir de Türkleri işsiz bıraktıklarını söyleyerek meselenin ekonomi-politik veçhesine göndermede bulunuyordu (Sertel, 22 Haziran 1939: 5). Gerçekten de önemli bir kısmın eleştirilerinin dayanak noktası ecnebi bar artistlerinin sosyal dokuyu bozdukları oranda Türkleri işsiz bırakmalarıydı. Hatta bu söylem daha 2007 sayılı kanun yürürlüğe girmeden dillendirilmekteydi. *Vakit* gazetesinin 1931 yılına ait bir sayısında, dışarıdan gelen çalgıcı ve bar kadınlarının Türklerin ekmeğiyle oynadıkları yazılıydı, hem de kendileri artık yerli insanları görmek istiyorlardı: “Biz, artık ecnebilere bıktık, biraz da kendi adamlarımızı görelim, seyredelim, dinleyelim” (Vakit, 28 Teşrinisani 1931,5). Azınlık ise ecnebilerin gitmelerinden memnun olmamıştı çünkü onları eğlencenin vazgeçilmez unsurları olarak görüyorlardı, nitekim henüz Türklerin bu sektörde yer alacak düzeyde olmadıklarını düşünüyorlardı.

Değişen Roller: Ecnebilerin Yerine Türkler

Osmanlı/Türk toplumunda, bar gibi eğlence mekanlarını özellikle 1920’lerin ilk yarısında domine edenler İstanbul’a akın akın gelen Beyaz Ruslar olmuştu. 1920 yılında İstanbul’un en renkli semtlerinden Pera’da 23, Galata’da 24, Tophane’de 11 bar vardı ve 231 kadın çalışmaktaydı (Riggs, 1995: 311; Obuz, 2021: 101). 1920’lerin İstanbul barlarında son derece aktif rolleri olan Rusların bu ağırlıkları, 1930’lara gelindiğinde yavaş yavaş değişmeye başladı ama yine de dans eden, şarkı söyleyen ve zaman zaman konsomasyona çıkanların tamamı ecnebilereydi. Nitekim 1932 yılına ait bir haberde bar artistlerinin yabancı olduğu yazılıydı (Akşam, 9 Kanun-ı Sani 1932: 2).

Bar artistleri, müşterilerin mümkün mertebe paralarını tüketmelerini sağlıyordu. Onların gönderilmesinin konuşulmaya başlandığı 1930’lardan itibaren itiraz edenlerin bir kısmı, eğlence ve hazdan uzak kalmaktan korkuyorlardı. Bir yazar, bu duruma atıfta bulunarak “eyvah barlar kapanacak, güzel Macar dilberlerinden mahrum kalacağız!” Diye hayıflanıp duranlar olduğunu söylüyordu ama o bu endişeleri manasız buluyordu. Ona kalırsa telaşa gerek yoktu çünkü ithali yasaklanmış malların yerine yerlileri nasıl yetiştiriyorsa artistlerin de yerlilerinin yetiştirileceğini söylüyordu (Cumhuriyet, 10 Kanun-ı Sani 1932: 3). Ne var ki yazarın bu

öngörüsü takip eden birkaç yıl sonunda gerçekleşmemiştir. Kanuna rağmen sektörde hâlâ gayrimüslimlerin ağırlığı vardı. 1938 yılı ekim ayına ait bir gazete haberinde İstanbul'a gelen artistlerin çoğunluğunu Macar kadınlarının oluşturduğu ve şehirde 380 Macar artisti olduğu yazılıydı. Bu kadınların kazançları güzellikleriyle doğru orantılıydı, nitekim güzel olanları Beyoğlu barlarına hemen angaje ediliyorlardı. Çoğunluğu genç, 20-25 yaş aralığındaydı. Olgun olanlar ise ikinci, üçüncü sınıf barlarda çalışmaktaydı (Erkmen, 9 Teşrin-i Evvel 1938: 7).

Küçük sanatları Türk vatandaşlarına hasretmek şeklindeki düzenleme, 1930'larda gittikçe belirginleşen milliyetçiliğin ekonomi-politik bir yansımasıydı, fakat küçük sanatlar sınıfında değerlendirilen bar artistliği diğer meslek gruplarından pek çok yönüyle ayrılıyordu. Bir kere sorunsallaştırılan bar çalışanları kadınlardı. Yerli kadınlar ise çoğu ismin beklediği gibi kolayca bu sektörün içerisinde yer alamazdı, alamıyordu. Evet barlarda çalışan ecnebilerin kazandığı milyonlarca lirayı Türk vatandaşlarına aktarmak arzu ediliyordu, ancak barlarda numaralar yapacak Türk artistleri çok azdı (Vakit, 14 Kanun-ı Sani 1933: 1). Daha 1934 yılında yürürlüğe giren uygulamanın akabinde bar sahipleri işlerini bırakmak zorunda kalan yabancıların yerine Türk artist aramaya başladılar da bulamıyorlardı (Akşam, 22 Haziran 1934: 1). Hoş bulduklarından memnun olanlar da azdı çünkü onların henüz işin inceliklerini bilmediklerini düşünüyorlardı. Sözelimi Naci Sadullah, gidenler arasında öyle artistler vardı ki görenler içmeden sarhoş olurdu diyordu. Ona kalırsa yenilerin suratları amonyak gibi müşteri ayıltıyordu. O, ecnebilerin barlardan gönderilmesini bu beklentileriyle doğru bulmamıştı: "Hepsi de; ana baba zoruyla görücüye çıkmış erkek düşmanı geçkin kızlar gibi somurtuyorlar, boyaları akmış uykusuz gözlerini, sahte ve soğuk bir şuhlukla süzüyorlardı" (Sadullah, 16 Eylül 1935: 9).

Takip eden süreç, Türklerin barların çalışma koşullarına ve prensiplerine tam olarak adapte olmakta zorlandıklarını doğruluyordu. Barlarda Türk çalışanlar yerlerini almaya başladıysa da hâlâ içlerinde numara yapanları, dans gösterileri düzenleyenleri azdı ve eğer doğrusa çoğuna "konsomasyon" işi veriliyordu (B.B. 7 Ağustos 1937: 2). 1940 yılına gelindiğinde barlarda ecnebilerin çalıştırılıyor olmasının nedeni yerlilerin sektöre uyum sağlayamıyor olmasıydı. Bar sektöründe Türk kadınların yer almasını isteyenler, bunun istenilen oranda başarılamamasının faturasını işletme sahiplerine çıkarıyorlardı. Vakıf bar sahipleri kadınların sadece sahnede değil, masalarda da olmalarını istiyordu. Yani çalışanları açıkça konsomasyona teşvik ediyorlardı. Bir iddiaya göre bu yüzden işsiz kalmış birçok Türk kadını vardı. Bu

bilgi onların neden ecnebi kadınları çalıştırmaya hevesli olduklarını da gösteriyordu. Tekraren ifade etmem gerekirse barların sahipleri, Türk artistlerin sahne dışında iş yapmayı reddetmelerinden dolayı onları eğlence muhitlerinden uzaklaştırılmışlardı (Haber, 1 Mayıs 1940: 1,4). Hatta bazıları 1940 yılında alınan yeni karar doğrultusunda ecnebi artistler ülkeden ayrılınca Türk vatandaşlığında olan Rumlarla yeni anlaşmalar yapmaya başlamıştı (Haber, 3 Mayıs 1940: 2).

Doğrusu uzun yıllar bar sektörünün önemli unsuru olan gayrimüslim kadınların boşluğunu kolayca Türklerin doldurmasını beklemek akla yatkın değildi. Her şeyden önce Müslüman Türk kadınları mahrem alanlarını korumaya özen gösteriyordu. İnançlılardı ve gündelik yaşamlarını belirli bir ahenk içerisinde yürütegelmişlerdi. Bir de yüz yıllar boyunca kapalı bir sosyal çevrede yaşamışlardı. Dolayısıyla böylesine bir birikimin içerisinde yetişen kadınlardan kaygısızca barlarda çalışmalarını, hatta konsomasyona çıkmalarını beklemek mantıklı değildi. Diğer bir anlatımla ne inançları ne de sosyokültürel geçmişleri onların kitlesel olarak barlarda çalışmalarına müsaitti.

1940 yılında, İkinci Dünya Savaşı'nın estirdiği milliyetçi rüzgâr ve ekonomik sorunlar nedeniyle meselenin ana eksenini aynı olmak kaydıyla milli-öteki karşılaştırması daha fazla ön plana çıkarıldı. Kamuyunda bar artistleri iki ayrı kulvarda farklı veçheleriyle tartışıldı. Bunun çok tipik örneklerinden birini Hakkı Süha Gezgin sergiledi. Aslında artist adı verilenlerin esasında konsomasyon yaptıklarını, fakat adının niyeyse sanat olduğunu belirtiyordu: "Macar ovalarından, Cermen şehirlerinden akın akın gelen bu yosmalar, daha az uyanık yerlere gidebilirler ve geçinmenin yolunu bulabilirler. Yukarıda onları ülkemizden çıkarırken hiçbir azap duymadığımızı söyledim". Onun bu denli katı olmasının ilk nedeni bar artistliğini, başkalarının yıkımıyla sonuçlanan bir geçim kapısı olarak görmesiydi. Bir diğer gerekçesi ise millilik ile ilgiliydi. Zira diyordu ki şayet bu bir geçim kapısıysa bu işler neden Türk vatandaşlarından başkasına verilsin? Nitekim ona kalırsa dünyanın her köşesinde yerlilik esastı (Gezgin, 30 Nisan 1940: 5).

Selami İzzet ise Gezgin'in aksine bu mesleğin küçümsenmemesi gerektiğinin altını çiziyordu ama mesleğin yerlileştirilmesi hususunda onunla aynı kanaate sahipti. Sonra hükümetin bu tedbirinin mevcut koşullarda isabetli olduğunu söylüyordu. O da cevabı kendinden menkul bir soruyla meseleye yön tayin ediyordu. Sorusu şuydu: Türkiye'de illa ecnebi artistlere mi yer verilecekti? İnanıcı o ki eğlence modern dünyanın bir ihtiyacıydı ve Türk kadını bu mesleğe adapte olmalıydı (Sedef, 2 Mayıs 1940: 2).

Genelin bu isteğinin aksine Hikmet Münir, ecnebilerin gitmesiyle Türklere iş çıkacağını söyleyenlere karşıtlık besliyordu. Artist dedikleri kadınların fazla içki içtiğini, uykusuz kaldığını belirterek kanımca tartışmaya bir nebze anlam katmıştı. Ona kalırsa “bu hayat kötüydü ve eğer ecnebiler yerine Türkler getirilecekse buna asla izin verilmemeliydi” (Münir, 4 Mayıs 1940: 2). Ancak işler onun da beklediği gibi gitmemişti. Ecnebiler gidince biraz da mecburiyetten kaynaklı olarak sektörde yerli kadınlar daha da görünür olmaya başladı. Türklerin sektörde olmasını destekleyenlerin karşısında yer alanlardan Vâ-Nû, ecnebilerin çoğunun artistlikle bir alakası olmadığını söylese bile kararın İstanbul’un eğlence sektörüne darbe vuracağına inanıyordu:

Onlar gidince meydan yerlilere kalır! İnkişaf ederler! - diye düşünmek abes. Artist hüdaînabit bir mahlûk değildir; yetişmesi için behemehal bir cehid lâzım. Bu da sanata istidadı olanların - dünya kadar para kazanan eğlence müesseselerince - Avrupa’da tahsile, staja gönderilmeleriyle mi olacak, her ne ile olacaksa yapılmalı. Aksi takdirde zaten sıkıntıdan patlayan bu şehir halkının boş vakitlerinde gerine gerine esnemekten başka çaresi kalmıyor (Vâ-Nû, 30 Nisan 1940: 3).

Bu tarz itirazlara *Tan* gazetesinde yanıt verilerek ecnebilerin gördüğü işleri yapmak için deha olmaya gerek yoktur deniyordu. Gazeteye kalırsa ecnebilerin başarısının iki nedeni vardı. Birincisi Türklerdeki yabancı malına rağbet; diğeryise onların fiziksel özellikleri itibariyle güzel kadınlardan seçilmiş olmalarıydı (Tan, 2 Mayıs 1940: 5). Oysa Fikret Adil, ecnebi bar artistlerinin işlerine son verilmesinin, Batı medeniyetinin “acemisi” olduklarını ispatladığını düşünüyordu. Bilakis o yabancılar gönderilince barlara gidilemediğini hatta bunların tam anlamıyla bar bile olmadığını, olsa olsa yarı bar olduğunu öne sürmüştü (Adil, 2017: 202-203).

Neticede bütün polemiklere rağmen 1940 yılındaki tebliğ doğrultusunda barların son ecnebi çalışanları da İstanbul’dan gönderilmeye çalışıldı. Gidenlerdeki burukluk, onların gitmesini isteyenleri bile bir yönüyle etkiledi. Köşesindeki bir yazıyı son kez bar sahnesine çıkan ecnebilere ayıran Salahaddin Güngör de konuyu millilikten neşet eden iktisadi gereklilikler bağlamında ele alarak barların ecnebi çalışmalarını Türk kadınlarının hakkını çalmak olarak anlamıştı. Onların son sahne alışlarını, “Türk İstanbul” da son gece olarak tanımlıyordu ama ilginçtir ecnebi artistlerin güzelliklerinden ne denli büyülenmiş olduğunu tuhaf bir benzetmeyle açık ediyordu: “İçlerinde o kadar seçkin güzeller var ki, gayret etseler ve zamanında yaşamış

olsalar, rahmetli Ebussuud Efendiyi baştan çıkarabilirlerdi!” (Güngör, 2 Mayıs 1940: 2).

Son Söz

Metinde değerlendirilen yasal düzenlemede ideolojik kaygılar kadar dönemin iktisadi koşullarından kaynaklı zaruretler de söz konusuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı bir dizi sorunun içerisinde filizlenen milliyetçiliğin bir yansıması da iktisadi mecrada Türklerin etkinliğini artırmaktı. Bu yaklaşım erken Cumhuriyet'e devreden iktisat politikaları, bir yönüyle şekillendirdi. Düzenlemeyi hayata geçirenler ekonomiyi millileştirmeyi hayati bir durum ve hem de hakları olarak görürken bundan etkilenenler, haliyle uygulamadan memnun olmadı. Gelgelelim bu düzenleme aslında çoğu devletin de müracaat ettiği bir uygulamaydı. Muhtemelen bunun da etkisiyle mesele büyük bir krize yol açmadı. Barlar ise nispeten daha karmaşık bir meseleydi.

Ecnebi bar artistleri konusu iktisadi kaygıları da aşan çok yönlü bir konu olarak gündeme geldi. Tartışmaların bir ekseni bir grubun (ecnebilerin) yerini diğer kesimin (yerlilerin) almasıydı ki barlar ve çalışanları da eğlencenin merkezi, medeniyetin sembolü işleviyle kritik edildi. Bir iki isim dışında sektörün güçlükleri ve diğer problemleri pek dile getirilmedi. Bir başka sorun ise konu müzakere edilirken tercih edilen bazılarının tercih ettiği yavan üsluptu. Sözelimi bazıları ecnebi kadınların gönderilişini “kapı dışarı etmek”, “sepetlemek”, “yol göstermek” şeklinde nitelendirmişti. Terminolojinin sınır aşındırıcı olmasında ecnebi olmalarının dışında bar çalışanlarına cinsi cazibeleri ve müşterileri ne oranda keyiflendirdikleri üzerinden işlev yüklemeleri de etkili olmuş olabilir. Neticede bu düzenleme İstanbul'un gece hayatında önemli denilebilecek bir değişime yol açmış gözüküyor ki en önemlisi barlarda artan oranda Türk vatandaşlarının çalışmaya başlamış olmasıydı.

Kaynaklar

Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10/251-695-21.

BCA, 30-10-0-0/254-713-12

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, 4 Haziran 1932.

Resmi Gazete, 16 Haziran 1932.

Resmi Gazete, 6 Haziran 1933.

Sürelî Yayınlar

Akşam; Arkadaş, Cumhuriyet; Haber; Hakimiyeti Milliye; Son Telgraf; Vakit; Tan.

Kitap ve Makaleler

- Adil, F. (2017). *Avare Gençlik & Gardenbar Geceleri*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Aktar, A. (2001). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- B.B. (7 Ağustos 1937). "Artist ve Garson Mektebi", *Ulus*, s.2.
- Erkmen, N. (9 Teşrin-i Evvel 1938). "Bar Artistleri İstanbul'a En Çok Macaristan'dan Geliyor", *Akşam*, s.7.
- Feyzi, R. (2 Mayıs 1940). "Hele, Çok Şükür", *Son Telgraf*, s.2.
- Gezgin, H. S. (30 Nisan 1940), "Artistlik Bu mu Demektir?", *Vakit*, s.5.
- Güngör, S. (2 Mayıs 1940). "Muhacir Kuşların Dönüşü", *Cumhuriyet*, s.2.
- Kısakürek, N. F. (26 Nisan 1940)). "Millî Emniyetimiz 2", *Son Telgraf*, s.1.
- Kısakürek, N. F. "Ecnebi", *Son Telgraf*, s. 1.
- Koraltürk, M. (10 Mayıs 1940). *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Kumçayı, H. (1 Mayıs 1940). "Artistlerin Sanat Kudretleri", *Vakit*, s.1.
- Kumçayı, H. (15 Ağustos 1940). Garsonlarında Hakları Var!" *Vakit*, s.1.
- Makal, A. (1999). *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara: Kitabevi.
- Mehmet Asım, (9 Ağustos 1934). "Bir Münakaşadan Çıkan İyi Netice", *Vakit*, s.1,4.
- Münir, H. (14 İkinci Teşrin 1936). "Bar Kadınlarının Sıhhatlerini Düşünelim", *Kurun ilavesi*, s.3.
- Münir, H. (4 Mayıs 1940). "Barlarda Türk Artisti, Meselesine Dikkat", *Vakit*, s.2.
- Obuz, Ö. (2021). *Ölüme Tutulmak (İstanbul'un Eski Bağımlıları)*, İstanbul: Kabalıcı Kitap.
- Riggs, Charles Trowbridge, "Yetişkinlerde Suç", *İstanbul 1920*, sev. Sönmez Tamer, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Sadullah, N. (16 Eylül 1935). "Henüz Dokuz Yaşında Bir Süt Kuzusu", *Son Posta*, s.9.
- Sedef, S. İ. (2 Mayıs 1940). "Bar Eğlence Bakımından İhtiyaçtır", *İkdam*, s.2.
- Sertel, S. Z. (22 Haziran 1939). "Ecnebi Artistler", *Tan*, s.5.
- Sertel, S. Z. (3 Mayıs 1940). "Ecnebi Artistlerin Gidişi", *Tan*, s.5.
- Ş.R. (4 Mayıs 1940). "Giden Artistlerin Ardından Bir Bar Müşterisinin Anlattıkları", *Akşam*, s.7.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Vâ-Nû. (7 Haziran 1932). "Pek Mühik Bir Kanun", *Akşam*, ss.3,4.

Vâ-Nû. (30 Nisan 1940). "Mevsim Dertleri Gene Tepreşiyor," *Akşam*, s.3.

Yesari, M. (7 Haziran 1939). "İstanbul'un Eğlence Tarihi", *Son Telgraf*, s.5.

Yıldız, A. (2001). "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1936)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yunus Nadi, "Memleket İşlerinde Yerli ve Yabancı İşçiler", *Cumhuriyet*, 29 Mart 1932, s.1.